

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

‘Het Boeck der Natuere’

**Nederlandse geleerden en de wonderen
van Gods Schepping, 1575-1715**

PROEFSCHRIFT

**ter verkrijging van het doctoraat in de
Letteren
aan de Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
Rector Magnificus, dr. F. Zwarts,
in het openbaar te verdedigen op
donderdag 15 januari 2004
om 14.15 uur**

door

**Henricus Gerardus Maria Jorink
geboren op 29 juli 1963
te 's-Gravenhage**

Promotores: Prof.dr. K. van Berkel
Prof.dr. M.E.H.N. Mout

Beoordelingscommissie: Prof.dr. W. van Bunge
Prof.dr. W.Th. M. Frijhoff
Prof.dr. A.J. Vanderjagt

Voor mijn moeder

Deze onderzoeken werden mogelijk gemaakt door de Stichting Historische Wetenschappen, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Illustratie omslag:

Willem Moreelse,

Portret van een onbekende Utrechtse promovendus in de geneeskunde (1647).

De tekst in het boek dat de jonge doctor toont luidt:

'Præsentem monstrat quæliset herba deum'

(Elk gewas getuigt van de aanwezigheid Gods).

Inhoud

Woord vooraf	5
Opmerkingen over citaten en verwijzingen	7
I. Inleiding	9
<i>'Wy weten wonderen uyt dit Boeck te vertellen'</i>	9
<i>Het cartesianisme als ijkpunt?</i>	16
<i>Citaten uit het Boek der Natuur</i>	22
<i>Het Boek der Natuur als onderzoeksthema</i>	26
<i>Doelstellingen en opzet van de studie</i>	32
II. De interpretatie van het Boek der Natuur tot circa 1660	37
1. De kracht van de traditie	37
<i>Liber, theatrum, speculum</i>	37
<i>Het erfgoed van de Reformatie</i>	44
<i>Het Boek der Natuur in Nederlandse religieuze geschriften</i>	49
<i>Het 'liber naturae' tussen theologie en filologie</i>	57
2. Twee boeken ter discussie	67
<i>De decompositie van het klassieke corpus</i>	67
<i>De herschrijving van het Boek der Natuur</i>	73
<i>De Bijbel als problematische tekst</i>	76
<i>Een tussenbalans</i>	88
III. Kometen: het debat over de 'wondertekenen in den hemel'	91
1. Inleiding	91
<i>Cometae, monstra, prodigia</i>	93
<i>Kometen in de christelijke traditie</i>	97
2. Nederlandse opvattingen over kometen tot circa 1660	103
<i>De komeet van 1577</i>	103
<i>De komeet van 1618</i>	105
<i>De Nadere Reformatie versus 'superstitieuse practijcken'</i>	112
<i>Humanisten en prodigia</i>	115
<i>Natuurfilosofische ontwikkelingen: Descartes</i>	119
3. Van omineuze tot glorieuze hemeltekens: de komeet van 1664	122
<i>Een 'nieuw droevigh nachtlicht'</i>	123
<i>Johannes Graevius en het Collegie der Scavanten</i>	125
<i>Natuurwetten en exegese</i>	130
4. Opvattingen over kometen rond 1700	136
<i>Voetianen over het 'Boeck der nature'</i>	137
<i>Balthasar Bekker</i>	139
<i>'Uitingen van Gods glorie'</i>	143
5. Slotbeschouwing	147

IV. Insecten: ‘De wonderen Gods in de minstgeachtte schepzelen’	149
1. Inleiding	149
<i>Klassieke opvattingen over ‘insecta’</i>	152
<i>Insecten in de vroegmoderne tijd</i>	155
2. Opvattingen over insecten in de Republiek tot circa 1660	159
<i>De humanistische traditie (I): insecten als zinnebeelden</i>	159
<i>Vader en zoon Clutius</i>	162
<i>Johannes Goedaert en Johannes de Mey</i>	167
<i>De humanistische traditie (II): insecten onder het vergrootglas</i>	175
3. Jan Swammerdam en de transformatie van het Boek der Natuur	184
<i>Biografische aantekeningen</i>	185
<i>De historia insectorum generalis</i>	189
<i>De studie van de ‘Bybel der natuure’</i>	193
<i>De invloed van Swammerdam</i>	196
4. De waardering voor insecten rond 1700	200
<i>Antoni van Leeuwenhoek</i>	200
<i>Stephan Blankaart</i>	204
<i>Verzamelaars en insecten</i>	206
5. Slotbeschouwing	212
V. Rariteitenverzamelingen: ‘een Boek, daarin zich God zelfs heerlijk heeft beschreven’	215
1. Inleiding	215
<i>Musaeum, bibliotheca, microcosmos</i>	218
<i>Italiaanse voorbeelden</i>	220
2. Nederlandse rariteitenverzamelingen tot circa 1660	222
<i>Bernardus Paludanus</i>	223
<i>Leidse zeldzaamheden</i>	231
<i>Humanistische verzamelaars: Brink, Colvius, De Laet</i>	238
<i>Verre landen, oude talen en de bijbelse chronologie</i>	245
3. Van rariteitenverzameling tot naturaliënkabinet	253
<i>Het kabinet van vader Swammerdam</i>	254
<i>Jan Swammerdam: de orde en structuur van Gods werken</i>	255
<i>Frederik Ruysch: monsters in de marge</i>	260
4. Nederlandse collecties rond 1700	263
<i>Nicolaes Witsen: tussen Zondvloed en Babel</i>	263
<i>Albertus Seba: koopman of dominee?</i>	268
<i>Levinus Vincent: de verzameling als ‘wondertooneel’</i>	271
5. Slotbeschouwing	274
VI. ‘Wonderboeken’: van rariteiten tot regelmaat	277
1. Inleiding	277
<i>Christelijk en klassiek erfgoed</i>	279
<i>Zestiende-eeuwse werken</i>	281
2. ‘Wonderboeken’ in de Republiek tot circa 1660	284
<i>Boaistuau’s Wonderlijck Schatboek, en Nederlandse navolgers</i>	285
<i>Populaire theologische werken</i>	290
3. Johannes de Mey: tussen exegese en experiment	295
<i>De Sacra Physiologia</i>	297
<i>De ‘Lof des Heeren, verbreydt op het natuer-toneel’</i>	302
<i>Het werk van De Mey in breder perspectief</i>	306

4. 'Wonderboeken' rond 1700	310
<i>'Wonderboeken' met een nieuw accent</i>	310
<i>Jan van Westerhoven</i>	314
5. Slotbeschouwing	319
VII. Het Boek der Natuur: van axioma tot metafoor	323
<i>Den atheïst overtuight</i>	323
<i>Liber naturae en Sacra Scriptura</i>	326
<i>Aantekeningen bij het Boek der Natuur</i>	331
Summary	337
Geciteerde bronnen en literatuur	341
Curriculum vitae	376

Woord vooraf

De ontstaansgeschiedenis van dit boek gaat terug tot 1992. Terwijl ik druk doende was een doctoraalscriptie te schrijven over de Nederlandse opwinding over de komeetverschijning van 1618, legde mijn begeleider, prof.dr. K. van Berkel, de laatste hand aan een artikel over rariteitenkabinetten. De vruchtbare inval die Van Berkel had, was dat de wijze waarop zeventiende-eeuwse verzamelaars omgingen met hun 'seldsaemheden' sterke overeenkomsten vertoonde met de manier waarop predikanten omsprongen met bijbelcitataten. Vanuit dit perspectief gezien, konden rariteiten worden beschouwd als 'citataten uit het Boek der Natuur'. Deze gedachte zette mij op een spoor. Waren vanuit contemporain perspectief gezien ook kometen misschien tekens uit het Boek der Natuur? Moest de hele discussie over hun betekenis niet eerder begrepen worden vanuit exegetisch, dan vanuit natuurfilosofisch standpunt? Ik studeerde af, maar het thema bleef mij bezighouden. Het bleek dat de zeventiende-eeuwse notie van het Boek der Natuur nog nauwelijks was bestudeerd, en talrijke aanknopingspunten bood voor verder onderzoek. Ik vond Van Berkel en prof.dr. M.E.H.N. Mout bereid om een subsidieaanvraag bij NWO in te dienen, en vervolgens op te treden als promotor. In 1995 kon ik aan de slag als oio, en begon het feitelijke werk aan het proefschrift dat thans voor u ligt.

De weg naar de voltooiing van dit onderzoek was lang en avontuurlijk, maar zeker niet onplezierig. Allereerst vanwege de enthousiaste sfeer onder de Groningse promovendi. Ieder van hen is nu haars of zijns weegs gegaan, maar met enige weemoed denk ik terug naar ons clubje: Bert Overbeek, Eric Storm, Susan Aasman, Henk de Jong, Ilja Nieuwland, Joost Vermoolen, Jeroen Benders en Marcel Broersma. Onnoemelijk veel plezier had ik met Kiene Brillenburg Wurth, Jan-Hein Furnée en natuurlijk Eelke Muller. Werk en vriendschap liep naadloos in elkaar over. Overdag zaten we op onze kamers in de Letterenfaculteit, en verplaatsten ons vroeg of laat naar het belendende huis van Kiene, waar zelfs diep in de nacht licht brandde, pianomuziek klonk, de wildste ideeën werden verkondigd, en op raadselachtige wijze altijd droge witte wijn en voortreffelijke hapjes aanwezig waren. Stimulerend waren ook de maandelijkse bijeenkomsten van het seminar 'Ideeëngeschiedenis', dat onder de bezielende leiding van John North en Arjo Vanderjagt een gewaardeerd forum bleek voor de uitwisseling van inzichten en, na afloop in 'De Slingerij', voor discussie. Na mijn vertrek uit Groningen vond ik een vergelijkbaar intellectueel onderkomen in Rotterdam, bij het seminar 'De Vroege Verlichting' van Wiep van Bunge. Ofschoon ik vrij sceptisch ben over de invloed van het rationalisme, vond ik bij deze groep Descartes- en Spinoza-kenners altijd luisterende oren en open geesten. Een bijzonder woord van dank is voor Rienk Vermij, die ik leerde kennen toen hij in Groningen post-doc was. Op zijn geheel eigen wijze heeft hij mij vanaf de eerste opzet van deze dissertatie tot aan het definitieve resultaat gestimuleerd, uitgedaagd, en talloze malen gewezen op bronnen en secundaire literatuur. Ik ben veel meer aan hem verschuldigd dan in de tekst en noten tot uitdrukking komt. Daarnaast was Rienk de drijvende kracht achter het congres *The Changing Face of Nature in the Seventeenth Century*, dat we samen met Florike Egmond en Han van Ruler in 1996 organiseerden.

Net als op dat congres, worden ook in dit proefschrift nogal wat onderwerpen aangeroerd, variërend van discussies over de taal van het Paradijs tot het bestaan van de eenhoorn, en van de stichting van de Leidse universiteit in 1575 tot de merites van het concept 'wetenschappelijke revolutie'. Ik ben Klaas van Berkel erkentelijk voor zijn suggestie om al

in een vroeg stadium van het onderzoek een grote lijn op papier te zetten. Deze vingeroefening, *Wetenschap en wereldbeeld in de Gouden Eeuw*, bleek voor mij een onmisbare schakel in het denk- en schrijfsproces. Daarnaast heb ik buitengewoon veel profijt gehad van de opmerkingen die ik van verschillende kanten kreeg op eerdere versies van de hoofdstukken uit dit proefschrift. Ik dank Wiep van Bunge, Willem Frijhoff, Roelof van Gelder en Han van Ruler voor hun bereidheid om delen van het manuscript te becommentariëren. Waardevolle verwijzingen ontving ik van Mirjam de Baar, Johan Koppenol, Judith Pollmann en Bert van der Roemer. Nadrukkelijk wil ik mijn huidige werkgever, het Constantijn Huygens Instituut (KNAW) bedanken voor het feit dat hij mij in de gelegenheid heeft gesteld om, naast mijn huidige onderzoek, het werk aan dit proefschrift af te ronden. Zonder mijn overige collega's tekort te willen doen, wil ik hier met name de betrokkenheid van Annemarie Kets-Vree, Jan Bloemendal, Marjo Eijgenraam, Hanneke van Kempen, Henk Nellen en Hans Trapman noemen. Buitengewoon veel dank ben ik verschuldigd aan Boukje Thijs, die mij niet alleen bedolf onder suggesties, maar ook het manuscript corrigeerde.

Een paar woorden voor Eelke en Jonas tenslotte. Al wist ik alle verborgenheden en alle wetenschap, zonder jullie was ik niets. Eelke is al sinds mijn studententijd niet alleen mijn liefste, maar ook mijn meest gewaardeerde collega, aan wie ik tal van ideeën te danken heb. En toen Jonas geboren werd, zette ik graag mijn werk een tijd op een laag pitje voor wat nu eens een écht natuurwonder bleek. Toen hij groter was, maakte hij de laatste loodjes lichter door het zingen van 'Vader laptop, Vader laptop, alle klokken luiden, bim, bam, bom'.

Opmerkingen over citaten en verwijzingen

Gebruikte afkortingen:

ABL	<i>Alle de brieven van Antoni van Leeuwenhoek</i> (15 dln. verschenen, Amsterdam 1939-)
ARS	Archief Royal Society, Londen
ASF	Archivo di Stato, Florence
AT	René Descartes, <i>Oeuvres</i> . Ed. C. Adam en P. Tannery (12 dln., Parijs 1897-1913)
BAV	Biblioteca Apostolica Vaticana, Rome
BCH	<i>De briefwisseling van Constantijn Huygens</i> . Ed. J.A. Worp (6 dln., Den Haag 1911-1917)
BL	British Library, Londen
BLO	Bodleian Library, Oxford
BML	Biblioteca Medicea-Laurenziana, Florence
BUB	Biblioteca Universitaria, Bologna
CHO	<i>The correspondence of Henry Oldenburg</i> . Ed. A.R. Hall en M. B. Hall (10 dln., 1965-1973)
CR	<i>Corpus Reformatorum</i> (101 dln. verschenen, Braunschweig 1834-)
GAA	Gemeentearchief, Amsterdam
GAL	Gemeentearchief, Leiden
GCH	<i>De gedichten van Constantijn Huygens</i> . Ed. J.A. Worp (9 dln., Arnhem s.d.)
HAB	Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel
JHI	<i>Journal of the History of Ideas</i>
MPL	<i>Patrologia cursus completus, series Latina</i> . Ed. J.-P. Migne (Parijs 1857-1912)
KB	Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
KBK	Koninklijke Bibliotheek, Kopenhagen
KIT	Koninklijk Instituut voor de Tropen, Amsterdam
NA	Nationaal Archief (voorheen: Algemeen Rijksarchief) Den Haag
NNBW	<i>Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek</i> (10 dln., Leiden 1911-1937)
OAD	Oudarchief der gemeente Dordrecht, Dordrecht
OAH	Oudarchief der gemeente Harderwijk, Harderwijk
OBI	<i>Olai Borrichii Itinerarium 1660-1665</i> . Ed. H. Schepelern (4 dln., Kopenhagen 1983)
OCCH	<i>Oeuvres complètes de Christiaan Huygens</i> (22 dln., Den Haag 1888-1950)
PUG	Pontifica Università Gregoriana, Rome
UBA	Universiteitsbibliotheek, Amsterdam
UBL	Universiteitsbibliotheek, Leiden
UBG	Universiteitsbibliotheek, Groningen
UBU	Universiteitsbibliotheek, Utrecht
WA	<i>Martin Luthers Werke</i> (69 dln. verschenen, Weimar 1883-)
WNT	<i>Woordenboek der Nederlandse Taal</i> (29 dln., Den Haag 1882-1998)

Bij aanhalingen in de tekst is steeds de oorspronkelijke spelling en interpunctie aangehouden, tenzij de begrijpelijkheid in het gedrang kwam. Citaten uit het Latijn zijn zo veel mogelijk vertaald; voor de oorspronkelijke tekst wordt verwezen naar de noten. Bijbelcitaten zijn, tenzij anders aangegeven, ontleend aan de Statenbijbel, in de uitgave van het Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem 1987. De bio- en bibliografische schetsen van de in dit boek besproken geleerden zijn, daar waar geen recente secundaire literatuur beschikbaar was, in eerste instantie gebaseerd op de bekende biografische naslagwerken van A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (8 dln., Haarlem 1852) en het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (10 dln., Leiden 1911-1937). Omwille van de bondigheid zijn deze verwijzingen, tenzij anders aangegeven, niet opgenomen in de noten.

